

Цивільний процес і цивільне право

УДК 347.9:[347.15/.17:340.63]

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.17572555>

Процесуальні аспекти визнання фізичної особи недієздатною

Спаскіна Катерина Олегівна,

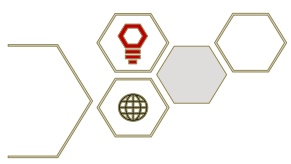
Студентка 3 курсу, 8 групи, факультет адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна, <https://orcid.org/0009-0001-3407-9891>

Прийнято: 26.10.2025 | Опубліковано: 10.11.2025

Анотація: Дане дослідження присвячене аналізу інституту визнання фізичної особи недієздатною в Україні, охоплюючи його процесуальні особливості, стандарти доказування психічного стану та оцінку ефективності імплементації рішень Європейського суду з прав людини. Також ставиться за мету ідентифікація системних проблем та формування шляхів їх усунення.

Процедура визнання особи недієздатною розглядається як окреме провадження соціально-захисного характеру, яке є автономним від спірних правовідносин. Воно спрямоване на встановлення правового статусу особи, а не на розв'язання міжсуб'єктного спору. Такий юрисдикційний режим значно відрізняється від загальних правил: Верховний Суд встановив, що у подібних справах суд першої інстанції бере на себе активну (слідчу) функцію у збиранні доказів, зокрема через призначення обов'язкової судово-психіатричної експертизи, відступаючи від класичного принципу змагальності.

Ключові процесуальні гарантії прав особи, які є прямим наслідком імплементації вимог ЄСПЛ (зокрема, рішення у справі «Наталія Михайленко проти України»), включають обов'язкову участь адвоката (забезпечується

через систему безоплатної правничої допомоги) та обмеження строку дії рішення про недієздатність до двох років. Вказана імплементація також забезпечила право самій недієздатній особі звертатися до суду із заявою про поновлення дієздатності.

Аналіз правозастосовної практики виявив критичні системні проблеми. До них належать фінансовий бар'єр при оплаті судово-психіатричних експертиз, що суперечить державній гарантії безоплатності та обмежує доступ до правосуддя. Виникає невизначеність кола заявників через невичерпний перелік «членів сім'ї» у цивільному процесуальному законодавстві, що спричиняє процесуальні затягування. Нерозв'язаним також залишається статус осіб, визнаних недієздатними до 2017 року (рішення безстрокової дії), що вимагає законодавчого зобов'язання їх обов'язкового перегляду для усунення структурного порушення конвенційних прав.

Подальша реформа інституту має бути спрямована на усунення фінансових і процесуальних бар'єрів, забезпечення належного перегляду «історичних» рішень та індивідуалізацію строку дії рішень залежно від діагнозу. Такі заходи забезпечать повну гармонізацію національного законодавства з європейськими стандартами прав людини.

Ключові слова: недієздатність, цивільний процес України, ЄСПЛ, стандарти доказування, судово-психіатрична експертиза, поновлення дієздатності, опіка, Верховний Суд.

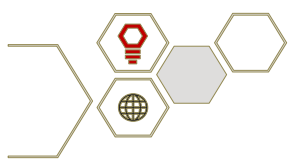
Procedural aspects of declaring an individual incapacitated

Katerina Spaskina,

Student of 3rd course of the 8th group, Faculty of the Advocacy

Yaroslav Mudryi National Law University,

Kharkiv, Ukraine, <https://orcid.org/0009-0001-3407-9891>

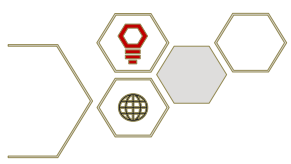

Abstract: This study is devoted to the analysis of the institution of recognizing a natural person as incapacitated in Ukraine, covering its procedural features, standards of proving mental state and assessment of the effectiveness of the implementation of the decisions of the European Court of Human Rights. The goal is also to identify systemic problems and develop ways to eliminate them.

The procedure for recognizing a person as incapacitated is considered as a separate proceeding of a social and protective nature, which is autonomous from the disputed legal relations. It is aimed at establishing the legal status of a person, and not at resolving an intersubjective dispute. Such a jurisdictional regime differs significantly from the general rules: the Supreme Court established that in such cases the court of first instance takes on an active (investigative) function in collecting evidence, in particular by ordering a mandatory forensic psychiatric examination, departing from the classical principle of adversarial proceedings.

Key procedural guarantees of individual rights that are a direct consequence of the implementation of the ECHR requirements (in particular, the decision in the case of "Natalia Mykhailenko v. Ukraine") include the mandatory participation of a lawyer (provided through the system of free legal aid) and limiting the term of validity of the decision on incapacity to two years. The specified implementation also ensured the right of the incapacitated person himself to apply to the court with an application for restoration of legal capacity.

Analysis of the law enforcement practice revealed critical systemic problems. These include the financial barrier in paying for forensic psychiatric examinations, which contradicts the state guarantee of free treatment and limits access to justice. There is uncertainty about the circle of applicants due to the inexhaustible list of "family members" in civil procedural legislation, which causes procedural delays. The status of persons declared legally incompetent before 2017 (indefinite-term decisions) also remains unresolved, requiring a legislative obligation to review them to eliminate the structural violation of Convention rights.

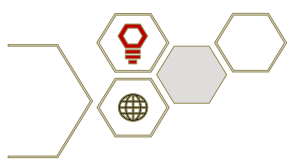

Further reform of the institution should be aimed at removing financial and procedural barriers, ensuring proper review of “historical” decisions, and individualizing the duration of decisions depending on the diagnosis. Such measures will ensure full harmonization of national legislation with European human rights standards.

Keywords: incapacity, civil procedure of Ukraine, ECHR, standards of proof, forensic psychiatric examination, restoration of legal capacity, guardianship, Supreme Court.

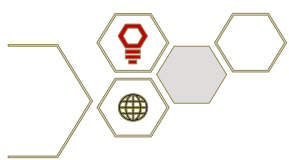
Постановка проблеми. Визнання фізичної особи недієздатною – один із найбільш чутливих і делікатних інститутів цивільного права та цивільного процесу. Процедура торкається фундаментальних прав людини: здатності розпоряджатися своїми правами, укладати правочини, захисту від зловживань. Процесуальні аспекти визнання недієздатності мають велике значення, бо від них залежить не лише законність і справедливість рішення, але й належне забезпечення прав особи, яку можливо визнати недієздатною, і її інтересів. У науковій і практичній площині важливими є питання: хто може ініціювати справу про недієздатність; які докази й експертизи потрібні; як забезпечити права заінтересованої особи; як діяти, якщо стан особи змінюється (наприклад, часткове відновлення дієздатності). Законодавство України містить норми Цивільного кодексу та Цивільного процесуального кодексу, які регулюють порядок визнання недієздатності, та існує судова практика, яка уточнює ці моменти, але певні питання залишаються дискусійними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі дослідження, присвячені визнанню недієздатності, охоплюють кілька аспектів: медичне, зокрема психіатричне, визначення стану, правовий статус недієздатних осіб, їх процесуальні гарантії, проблеми визнання недієздатними в умовах війни, зокрема, осіб з окупованих територій. Бойченко Г.М., Шум С.С., Волкова Н.В., Хорошенюк О.В. у своїх наукових доробках розглядали

питання визнання особи недієздатною з різних аспектів. Ватрас В. А. та Нечипорук Л. Д. аналізують, зокрема, як цивільна процесуальна дієздатність (що тісно пов'язана із дієздатністю взагалі) впливає на право особи звертатися до суду. Боровська І. у своїх працях висвітлює як чинні законодавчі норми, так і процесуальні труднощі, зокрема питання строків, формату доказування, ролі експертиз, а також необхідність удосконалення правового регулювання. Попри значну кількість наукових розробок, у доктрині залишаються дискусійними окремі аспекти, зокрема: визначення стандартів доказування психічного стану особи, забезпечення належного захисту інтересів відповідача, який не може брати участь у процесі самотійно, а також механізми поновлення дієздатності у разі зміни психічного стану. При цьому питання призначення судово-психіатричної експертизи є обов'язковим відповідно до ст. 298 Цивільного процесуального кодексу України, а процедура поновлення дієздатності передбачає подачу відповідної заяви до суду.

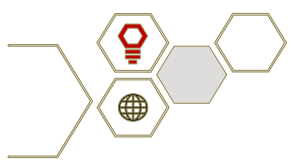
Для систематизації результатів аналізу наукових джерел і кращого розуміння стану дослідженості проблеми нижче подано узагальнену схему. Вона відображає основні невирішені аспекти у доктрині визнання фізичної особи недієздатною, які потребують подальшого наукового осмислення та нормативного вдосконалення.

Наочна схема 1. Невирішені аспекти у доктрині визнання особи недієздатною

Таким чином, навіть попри значний обсяг наукових розробок, у доктрині залишаються дискусійними такі ключові питання: стандарти доказування психічного стану; належний захист прав відповідача; механізми поновлення дієздатності; фінансування та доступність судово-психіатричних експертиз; особливості застосування законодавства в умовах воєнного стану.

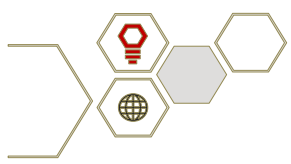
Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасній юридичній науці існує низка невирішених аспектів загальної проблеми, які вимагають додаткового теоретичного осмислення та практичного врегулювання. До них належить відсутність чітких стандартів доказування психічного стану особи. Дискусійним залишається питання про достатність доказів: чи повинні використовуватися лише дані про зовнішню поведінку, чи внутрішні свідчення, чи експертні висновки, чи їхня інтегрована сукупність.

Окремим комплексом питань є процедурні гарантії для заінтересованої особи, зокрема забезпечення її належним представником або адвокатом, забезпечення доступу до матеріалів справи, реалізація права бути вислуханою та повноцінний захист у судовому процесі. Особливої актуальності набуває забезпечення цих гарантій у випадках, коли особа є недієздатною або частково дієздатною.

У теорії цивільного та цивільного процесуального права триває дискусія щодо визначення юридично релевантного моменту для встановлення психічного стану особи, що має значення для вирішення питання її цивільної дієздатності. Спірним залишається питання, чи слід таким моментом вважати час вчинення правочину, коли оцінюється здатність особи усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, чи момент звернення до суду з відповідною заявою, коли встановлюється фактичний психічний стан особи на час судового розгляду справи про визнання недієздатною. Від визначення цього моменту залежить правова кваліфікація правочинів, укладених особою, та наслідки їх дійсності або недійсності, а також межі судового дослідження доказів і призначення судово-психіатричної експертизи. Хоча національне законодавство містить норми щодо відновлення дієздатності, практичні критерії та механізми реалізації цього процесу характеризуються недостатньою визначеністю. Особливі виклики постають у контексті особливих обставин, таких як війна, окупація або обмежені ресурси. Наразі відсутні спеціальні норми, що враховували б ситуацію, коли доступ до профільних експертів, медичної документації чи психіатричної допомоги є об'єктивно обмеженим.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження полягає у комплексному аналізі цивільно-процесуальних аспектів процедури визнання фізичної особи недієздатною на території України. Дослідження спрямоване на ідентифікацію прогалин як у чинному законодавстві, так і у судовій практиці, зокрема тих, що стосуються стандартів

доказування, належного забезпечення прав заінтересованої особи та регламентації процедур відновлення дієздатності. На основі проведеного аналізу будуть розроблені рекомендації, спрямовані на вдосконалення законодавчої бази і практики застосування права, що має забезпечити чітку регламентацію порядку встановлення психічного стану особи, гарантувати захист прав відповідних суб'єктів і передбачити механізми перегляду судових рішень з урахуванням динаміки обставин.

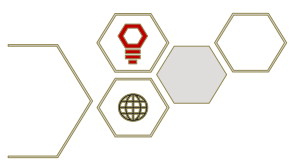
Виклад основного матеріалу дослідження.

1. Загальна характеристика процедури визнання фізичної особи недієздатною

Процедура визнання фізичної особи недієздатною є ключовим механізмом захисту прав та інтересів громадян, які внаслідок психічного розладу не здатні усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Згідно з Цивільним процесуальним кодексом України (далі – ЦПК України), це провадження належить до категорії окремого провадження (п. 10 ч. 2 ст. 293 ЦПК) [1].

Даний юрисдикційний режим має фундаментальне значення, оскільки окреме провадження спрямоване на встановлення юридичних фактів або правового статусу особи, а не на вирішення міжсуб'єктного спору. Верховний Суд у своїй постанові від 21 серпня 2024 року у справі № 201/1531/23 чітко зазначив, що заява про визнання особи недієздатною підлягає розгляду виключно в порядку окремого провадження і не може бути залишена без розгляду через наявність спору про право [2].

Така правова позиція виконує роль процесуального запобіжника, який гарантує захист прав психічно вразливих осіб. Наприклад, сам факт того, що особа, щодо якої подано заяву про визнання недієздатною, користується допомогою помічника або представника, який допомагає їй у побутових чи юридичних справах, не свідчить про наявність спору про право. Така допомога не створює протилежних юридичних інтересів між сторонами й не змінює суті

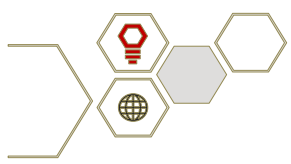
провадження, яке має соціально-захисний характер. Суди, які помилково залишали заяви без розгляду, посилаючись на участь таких осіб у справі як доказ наявності спору про право, фактично порушували процесуальні норми Цивільного процесуального кодексу України. Таким чином, соціально-захисна мета окремого провадження полягає у швидкому та ефективному встановленні необхідного правового статусу для захисту інтересів особи, яка через психічний стан не може реалізовувати свої права самостійно, унеможливаючи затягування процесу за допомогою формальних заперечень, що не стосуються безпосередньо предмета судового розгляду. Суд зобов'язаний спершу встановити факт недієздатності чи її відсутності, а вже потім, за потреби, розглядати потенційні майнові або інші спори [3].

1.1. Суб'єкти ініціювання провадження

Ініціювати провадження про визнання фізичної особи недієздатною може чітко визначене коло суб'єктів, згідно з ч. 3 ст. 296 ЦПК України: члени сім'ї, близькі родичі (незалежно від спільного проживання), орган опіки та піклування, або заклад з надання психіатричної допомоги.

2.1. Проблема невизначеності термінології

Проте на практиці виникають труднощі через недостатню визначеність термінології. Законодавством не передбачено вичерпного переліку членів сім'ї, а лише встановлено критерії, за наявності яких особи складають сім'ю (спільне проживання, спільний побут, взаємні права та обов'язки) [4, с. 95-96]. Така правова прогалина була ідентифікована Національною асоціацією адвокатів України як системна проблема, що створює невизначеність щодо кола осіб, які можуть бути заявниками [5]. Наявність цієї прогалини може призводити до процесуальних помилок, коли суди змушені щоразу належним чином визначатися із суб'єктним складом учасників справи, встановлюючи наявність або відсутність критеріїв сім'ї чи близького споріднення. Відсутність чіткого законодавчого визначення цих понять може бути

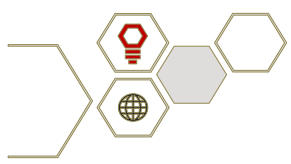
використана для ініціювання справи особами, які не мають достатнього зв'язку із заінтересованою особою, або, навпаки, призводити до помилкової відмови у відкритті провадження, якщо заявник не може довести факт спільного проживання чи ведення спільного побуту (наприклад, унаслідок міграції, воєнних дій або інших об'єктивних обставин). З метою усунення зазначеної невизначеності доцільним видається уніфікувати термінологію Цивільного процесуального кодексу України з нормами сімейного законодавства, а також надати процесуальне визначення понять “член сім'ї” та “близький родич”.

1.2. Пропозиції щодо уніфікації термінології

Для цього доцільно орієнтуватися на підхід, уже застосований у ст. 36 ЦПК України, яка визначає коло осіб, що належать до близьких родичів і членів сім'ї у контексті відводу судді. Так, членами сім'ї доцільно вважати осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, незалежно від формального шлюбу (аналогічно до положень Сімейного кодексу України). Близькими родичами, у свою чергу, можуть визнаватися особи, прямо зазначені у ст. 36 ЦПК України - чоловік, дружина, батьки, діти, рідні брати та сестри, дід, баба, онуки, усиновлювачі та усиновлені. Таке уточнення сприятиме забезпеченню єдності судової практики, запобіганню процесуальним помилкам і належному захисту інтересів осіб, щодо яких подаються заяви у справах окремого провадження.

4. Судовий склад та роль органу опіки

Справи про визнання особи недієздатною, з огляду на значне обмеження прав, мають розглядатися в особливому складі суду. Загальна норма передбачає розгляд справ судом першої інстанції у складі одного судді і двох присяжних. Об'єднана палата Касаційного цивільного суду Верховного Суду 15 вересня 2025 року у справі № 727/5306/24 уточнила, що вимоги про встановлення опіки, призначення опікуна чи співопікуна, які вирішуються

після вирішення вимоги про визнання фізичної особи недієздатною в іншому судовому процесі, також підлягають розгляду судом першої інстанції у складі одного судді і двох присяжних [6; 7].

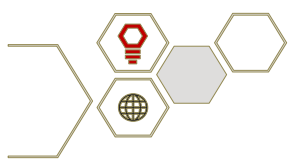
Закон встановлює обов'язковий двоступеневий механізм для остаточного оформлення опіки. Суд, ухвалюючи рішення про визнання особи недієздатною, встановлює над нею опіку і призначає опікуна за поданням органу опіки та піклування (ст. 300 ЦПК України). Подання є критично важливим елементом – на практиці суди іноді допускали помилки, призначаючи опікуна без такого подання, що призводило до скасування судових рішень. Така вимога гарантує належну перевірку кандидатури опікуна та створює важливий баланс між судовим встановленням статусу особи та адміністративно-соціальним контролем, який має здійснювати орган опіки (включно з наглядом за діяльністю опікуна) [8, с. 126].

2. Доказування та судово-психіатрична експертиза

2.1. Розподіл тягара доказування

Предмет доказування у справах про визнання недієздатності є надзвичайно складним, оскільки стосується внутрішнього, психічного стану особи – наявності хронічного, стійкого психічного розладу. Доведення цього факту вимагає спеціальних медичних знань.

Верховний Суд у складі Касаційного цивільного суду у справі № 569/4466/23 виніс принципове рішення щодо розподілу тягара доказування в окремому провадженні, що суттєво спрощує доступ до правосуддя для заявників. Суди першої та апеляційної інстанцій раніше помилково вимагали від заявників подавати докази (наприклад, виписки з історії хвороби чи довідки про облік) разом із заявою і повертали її у разі відсутності таких документів, посилаючись на загальні правила змагальності. Верховний Суд скасував такі рішення, встановивши, що у справах про визнання фізичної особи недієздатною не вимагається подання разом із заявою доказів, що

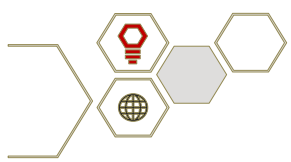

підтверджують викладені обставини [9]. Верховний Суд зазначив, що ч. 3 ст. 297 ЦПК України не містить такої вимоги, і відповідно, ч.2 ст. 83 ЦПК України (про обов'язок додавати докази до заяви) не має застосовуватися до цієї категорії справ. Така позиція суду свідчить про те, що в окремому провадженні, особливо спрямованому на захист вразливих суб'єктів, суд перебирає на себе активну (слідчу) функцію у збиранні доказів, зокрема шляхом обов'язкового призначення експертизи, що являє собою суттєвий відступ від класичних принципів змагальності (ст. 12 ЦПК України). Його необхідність обумовлена тим, що заявники (часто члени родини) до початку судового розгляду зазвичай не мають повного доступу до медичної документації особи, тоді як суд, ініціюючи експертне дослідження, забезпечує належне та повне збирання необхідної доказової бази [10].

2.2. Обов'язковість судово-психіатричної експертизи та її проблеми фінансування

Судово-психіатрична експертиза є імперативною вимогою закону (ст. 298 ЦПК України) та є основним доказом, що підтверджує або спростовує факт недієздатності. На вирішення експертів виносяться два ключові питання, які безпосередньо відображають критерії, визначені Цивільним кодексом для визнання особи недієздатною: 1) чи хворіє громадянин на психічну хворобу; 2) чи розуміє він значення своїх дій та чи може керувати ними.

Згідно із Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», держава гарантує безоплатне проведення судово-психіатричної експертизи та пов'язаних з ними досліджень [11]. Проте, незважаючи на цю законодавчу гарантію, існують значні системні проблеми у її практичній реалізації. Багато фахівців вказують на відсутність належного механізму компенсації витрат за проведення судово-психіатричної експертизи. На практиці, нерідко вимагається оплата експертизи, що створює прямий фінансовий бар'єр для реалізації конституційного права на опіку та захист.

Недосконалість цього механізму перетворює державну гарантію на «фіктивну» норму, що вимагає внесення чітких змін у бюджетне законодавство.

Верховний Суд проводить чітке доктринальне розмежування між критеріями оцінки психічного стану особи залежно від правової мети провадження: встановлення статусу (недієздатність) або оцінка конкретної дії (недійсність правочину) (табл. 1). Якщо метою є визнання особи недієздатною (ст. 39 Цивільного кодексу України), оцінюється її постійний стан на момент розгляду справи. Якщо ж йдеться про визнання правочину недійсним (ст. 225 Цивільного кодексу України), критично важливим є встановлення психічного стану особи саме в момент вчинення цього правочину [12].

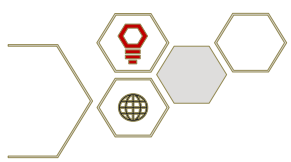
У сфері недійсності правочинів Верховний Суд встановлює надзвичайно високий стандарт доказування, вимагаючи, щоб висновок експертизи про внутрішній психічний стан особи був пріоритетним доказом. Будь-які зовнішні обставини, такі як показання свідків про поведінку, мають лише побічне значення, оскільки для скасування правочину за статтею 225 ЦК має бути доведена абсолютна неспроможність особи розуміти значення своїх дій та керувати ними у минулому часі, а це в свою чергу забезпечує стабільність цивільного обороту, вимагаючи вагомого і науково обґрунтованого доказування для скасування юридичних наслідків.

2.3. Доктринальне розмежування критеріїв психічного стану

Таблиця 1

Диференціація критеріїв оцінки психічного стану

Процедура	Правова Мета	Критичний Момент Оцінки	Пріоритетність Доказів
Визнання фізичної особи недієздатною (ст. 39 ЦК)	Встановлення постійного (обмеженого строком) правового статусу.	Стан на момент розгляду справи судом.	Судово-психіатрична експертиза (обов'язкова), яку суд призначає з

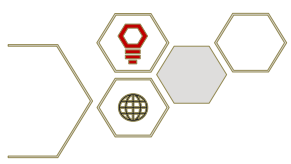

			власної ініціативи.
Визнання правочину недійсним (ст. 225 ЦК)	Встановлення юридичного факту неспроможності особи на момент вчинення дії.	Стан на момент вчинення правочину.	Висновок судово-психіатричної про внутрішній психічний стан має пріоритет. Зовнішні обставини мають лише побічне значення.

Джерело: власна розробка автора

2.4. Гарантії участі адвоката у справах про недієздатність

Визнання фізичної особи недієздатною є одним із найбільш серйозних втручань у сферу її цивільних прав, що вимагає найвищих процесуальних гарантій. Основною гарантією захисту прав особи, стосовно якої розглядається справа, є обов'язкова участь адвоката. Згідно з п. 10 ч.2 ст. 93 ЦПК України, розгляд справ проводиться судом за обов'язковою участю захисника [1]. Якщо особа не залучила адвоката самотійно, суд зобов'язаний залучити його через орган (установу), уповноважений законом на надання безоплатної правничої допомоги (далі – БПД). Рішення суду про доручення призначити адвоката надсилається відповідному органу БПД не пізніше двох робочих днів, що не є простою формальністю; це пряма вимога щодо забезпечення ефективної участі відповідача у процесі. Оскільки особа, через свій стан, може бути нездатна самотійно захищати свої права, держава зобов'язана надати ефективний захист коштом державного бюджету. Свідченням ефективності цієї гарантії є значне зростання кількості доручень на надання БПД адвокатам у цій категорії справ після внесення змін до законодавства (з 23 у 2022 році до 2108 у 2023 році). Присутність захисника-адвоката забезпечує дотримання прав та свобод людини, гарантованих законодавством, під час судового процесу [13].

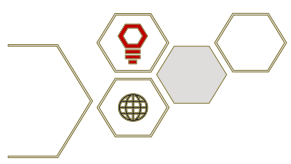

2.5. Право на поновлення дієздатності та позиція ЄСПЛ

Найбільш значущим каталізатором реформи інституту поновлення дієздатності стало рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) від 30 травня 2013 року у справі «Наталія Михайленко проти України» (Заява № 49069/11) [14]. Суд констатував порушення ст. 6 Конвенції (право на справедливий суд) через відсутність у заявниці доступу до суду для оскарження власного правового статусу. До цього рішення, особа, визнана недієздатною, не мала процесуального права самостійно звернутися до суду із заявою про відновлення своєї дієздатності. Право належало виключно опікуну або органу опіки та піклування. Оскільки опікун заявниці не з'являвся до суду, її заява була залишена без розгляду по суті.

ЄСПЛ підкреслив, що обмеження правосуб'єктності не може бути безстроковим або абсолютно непереглядуваним, а демократична система завжди має залишати людині шанс звернутися до суду. Внаслідок цього рішення українське законодавство змінилося, надавши право самій особі, визнаній недієздатною, а також її членам сім'ї, самостійно звертатися до суду із заявою про поновлення цивільної дієздатності, що ознаменувало перехід від патерналістської моделі до моделі, орієнтованої на права людини, яка гарантує право на постійний судовий контроль над власним статусом [15].

Судове рішення про визнання фізичної особи недієздатною є заходом, обмеженим у часі. Згідно з чинним законодавством, строк дії такого рішення не може перевищувати двох років, що гарантує обов'язковий періодичний перегляд статусу особи. Поновлення цивільної дієздатності фізичної особи здійснюється за рішенням суду, якщо буде встановлено, що внаслідок видужання або значного поліпшення психічного стану у неї поновилися здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними (ч. 1 ст. 42 Цивільного кодексу України) [16]. Підставою для такого рішення є відповідний висновок судово-психіатричної експертизи. Заяву про поновлення може подати сама особа, її опікун, члени сім'ї або орган опіки та

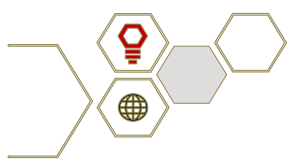
підкування. З моменту набрання законної сили рішенням про поновлення цивільної дієздатності опіка припиняється.

Найбільш гострою системною проблемою, що залишається невирішеною, є правовий статус осіб, визнаних недієздатними до 2017 року, коли законодавство ще не передбачало обов'язкового обмеження строку дії рішення двома роками. Науковці слушно зазначають, що чинні ст. 295–300 ЦПК не передбачають обов'язковий перегляд судових рішень, винесених до 2017 року, в яких не було зазначено строку дії, що створює умови для невизначеності у правовому статусі цих осіб, багато з яких де-юре досі перебувають під «вічною» опікою. Недотримання вимоги про обов'язковий перегляд цих безстрокових рішень фактично є продовженням структурного порушення, схожого на те, що було констатовано у справі «Наталія Михайленко проти України». Держава, навіть змінивши закон, не забезпечила ефективного перехідного механізму для відновлення прав тих, хто потрапив під дію старої, неконвенційної норми. Вирішення цієї проблеми вимагає законодавчого зобов'язання органів опіки або судів ініціювати ревізію таких рішень [17, с. 127-128].

Відсутність чіткого та належного механізму компенсації витрат за проведення судово-психіатричної експертизи залишається значним бар'єром, що прямо суперечить державній гарантії безоплатності і створює перешкоду для доступу до правосуддя, особливо у провадженні про поновлення дієздатності, де експертиза є обов'язковою.

2.6. Диференціація строків дії рішень про недієздатність

Друге питання стосується індивідуалізації правового статусу. Обговорюється необхідність диференціації строку дії рішень про визнання недієздатності залежно від стану здоров'я чи діагнозу особи. На нашу думку, доцільно законодавчо диференціювати строк дії рішення про визнання особи недієздатною: наприклад, установлювати мінімальний строк у два роки для

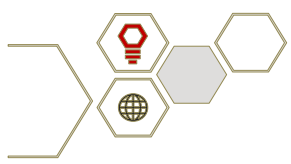

осіб із тяжкими, але потенційно оборотними розладами, і подовжений строк (до п'яти років) - для випадків, коли експертиза підтверджує наявність стійкого, хронічного психічного стану, який не підлягає значному покращенню. Така модель поєднує принцип правової стабільності з гарантіями пропорційного судового контролю за законністю продовження опіки.

2.7. Проблеми реалізації судово-психіатричної експертизи в умовах воєнного стану та окупації

В умовах воєнного стану, введеного в Україні, виникли об'єктивні перешкоди для дотримання дворічного строку дії рішень про недієздатність, оскільки суди та експертні установи можуть не функціонувати належним чином, або ж особа може перебувати у зоні бойових дій. Для запобігання юридичному колапсу, пов'язаному з масовим закінченням терміну дії рішень, були розроблені законодавчі ініціативи. Зокрема, законопроект №7199 поданий ще від 19.03.2022 передбачав, що у разі, якщо строк дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною закінчується у період дії воєнного стану на території України, таке рішення продовжує діяти у цей період та протягом шести місяців після його припинення або скасування, що забезпечило б безперервність опіки та захисту особи [18]. Однак, він також створює ризик подальшого, невиправданого продовження обмеження прав, через що досі стоїть на ознайомленні відповідного комітету. Тому законодавче врегулювання повинно містити вимогу про пріоритетний перегляд справ, термін дії яких закінчився під час воєнного стану, одразу після його припинення, аби мінімізувати термін дії цього тимчасового заходу.

Проведення судового процесу про визнання недієздатності або поновлення дієздатності зіштовхується з серйозними викликами, особливо коли особа перебуває на тимчасово окупованих територіях або в зоні активних бойових дій. У таких умовах вкрай ускладнене, а часто неможливе, проведення

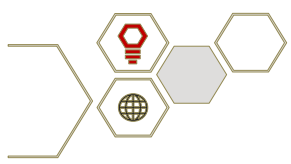
судово-психіатричної експертизи з фізичним оглядом особи, а також витребування необхідної медичної документації.

Хоча Верховний Суд у справі № 569/4466/23 дозволив відкривати провадження за наявності мінімальної кількості доказів, покладаючи тягар збирання на суд, обов'язковість експертизи (ст. 298 ЦПК) залишається незмінною [10]. Якщо експертиза не може бути проведена, суд не має законних підстав для встановлення юридичного факту недієздатності чи її поновлення, що створює процесуальну колізію, яка може бути вирішена лише шляхом розробки спеціальних тимчасових положень. Такі положення могли б дозволяти проведення документальних експертиз (за наявними медичними записами) або використання дистанційних засобів (наприклад, відеоконференцз'язку) за умов, що це не порушує прав особи та гарантує високу точність висновку.

Узагальнення результатів дослідження свідчить, що чинне законодавче регулювання процедури визнання фізичної особи недієздатною в Україні, попри суттєві реформи останніх років, залишається фрагментарним і потребує подальшого вдосконалення.

Виявлені у судовій практиці та доктрині прогалини - насамперед щодо строків дії рішень, фінансування експертиз, кола суб'єктів ініціювання та реалізації права на поновлення дієздатності - потребують комплексного перегляду. Відповідно до статті 3 Конституції України [18], людина, її життя та гідність визнаються найвищою соціальною цінністю. Тому процедура визнання особи недієздатною має бути не лише процесуально чіткою, а й орієнтованою на захист прав людини згідно зі стандартами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [19] та Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю [20].

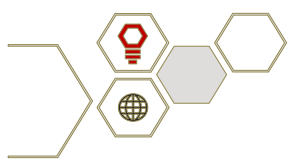
Європейська практика доводить, що повне позбавлення дієздатності поступово замінюється моделлю “підтримуваного прийняття рішень” (supported decision-making). Так, у Німеччині (§1896 Цивільного кодексу) [21]

суд може призначити довіреного помічника замість опікуна, який допомагає особі у прийнятті правових рішень, не позбавляючи її дієздатності повністю. Врахування такого досвіду в Україні потребує доповнення статей 39–42 Цивільного кодексу України положеннями про альтернативні форми опіки та підтримуване прийняття рішень, що відповідатиме принципу пропорційності обмеження цивільних прав.

Не менш важливим є питання строків дії рішень про визнання недієздатності. Відповідно до ч. 6 ст. 300 Цивільного процесуального кодексу України, строк дії такого рішення не може перевищувати двох років. Проте на практиці ця норма залишається декларативною, оскільки не містить механізму автоматичного контролю за спливом строку. У державах ЄС (зокрема, у Франції та Польщі) діють реєстри опіки, які автоматично повідомляють суди та органи опіки про наближення дати перегляду справи. Доцільним є створення Єдиного державного реєстру рішень про обмеження або позбавлення цивільної дієздатності, до якого органи опіки матимуть обов'язковий доступ.

Крім того, слід передбачити гнучкі процесуальні механізми для умов воєнного стану, коли проведення експертизи у звичайному режимі є неможливим. Наприклад, у Нідерландах законодавство допускає проведення дистанційної психіатричної оцінки через відеозв'язок, якщо це не порушує прав особи та фіксується у протоколі судового засідання. Для України доцільно доповнити ст. 298 ЦПК України положенням про можливість дистанційної або документальної експертизи у виняткових випадках. Особливої уваги заслуговує питання перегляду рішень, винесених до реформи 2017 року. Відповідно до правової позиції ЄСПЛ у справі «Наталія Михайленко проти України» (заява № 49069/11, рішення від 30.05.2013), безстрокове позбавлення дієздатності без можливості її поновлення порушує ст. 6 Конвенції. Відтак, Україна має законодавчо визначити обов'язок органів

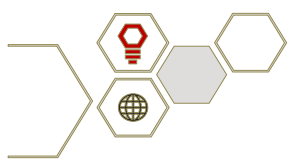
опіки ініціювати перегляд усіх “старих” рішень, у яких не було визначено строку дії.

Таким чином, доцільно сформулювати ключові пропозиції, спрямовані на вдосконалення правового регулювання:

- 1) удосконалити понятійний апарат ЦПК України, запровадивши чіткі визначення понять “член сім’ї” та “близький родич” для єдності судової практики.
- 2) Закріпити у ЦК України інститут підтримуваного прийняття рішень як альтернативу повному позбавленню дієздатності.
- 3) Внести зміни до ч.6 ст. 300 ЦПК України, передбачивши диференціацію строків дії рішень (від двох до п’яти років) залежно від психічного стану.
- 4) Створити Єдиний державний реєстр рішень про недієздатність із функцією автоматичного контролю строків перегляду.
- 5) Розробити тимчасові процесуальні норми для проведення експертиз і судових засідань у період воєнного стану з використанням дистанційних технологій.

Реалізація зазначених пропозицій сприятиме створенню в Україні гуманної, правозахисної та ефективної моделі судового контролю за дієздатністю особи, узгодженої зі стандартами Європейського суду з прав людини та принципами верховенства права.

Висновки. Інститут визнання фізичної особи недієздатною та подальшого поновлення її цивільної дієздатності в правовій системі України пройшов значний шлях трансформації, відійшовши від застарілої патерналістської моделі до концепції, що ґрунтується на захисті фундаментальних прав людини. Каталізатором таких змін стала, переважно, правозастосовна практика Європейського суду з прав людини, яка вимагає, щоб будь-яке обмеження правосуб’єктності особи відповідало критеріям абсолютної необхідності в демократичному суспільстві, було пропорційним та застосовувалося як крайній захід. Імплементация конвенційних стандартів у

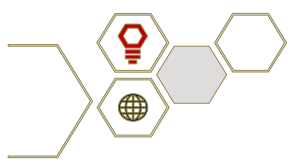

національне законодавство знайшла своє відображення у запровадженні двох ключових процесуальних гарантій: обов'язкової участі адвоката у справах даної категорії, що забезпечує професійний захист і представлення інтересів особи, та обмеження строку дії судового рішення про визнання недієздатності двома роками, що унеможливорює довічне позбавлення дієздатності та встановлює обов'язок періодичного судового контролю.

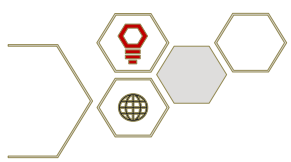
Проте, незважаючи на ці позитивні зміни, у законодавстві та практиці залишаються критичні системні прогалини, які створюють ризики порушення прав людини та перешкоди для доступу до правосуддя. Подальша правова реформа має бути спрямована на усунення фінансових та процесуальних бар'єрів, що підвищить індивідуалізацію правового статусу особи, забезпечить належний контроль за «історичними» рішеннями та повністю гармонізує національне законодавство із конвенційними стандартами.

Список використаних джерел

1. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV : станом на 17 лип. 2025 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 13.09.2025).
2. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 21.08.2024 у справі № 201/1531/23.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121222017> (дата звернення: 13.09.2025).
3. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 21.08.2024 року у справі № 201/1531/23.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121222017> (дата звернення: 13.09.2025).
4. Бойченко Г. М., Шум С. С. Правові та процесуальні аспекти визнання особи недієздатною. *Форум права*. 2011. № 1. С. 94–99.

5. Обмеження та поновлення дієздатності: НААУ пропонує усунути прогалини. *НААУ*. URL: <https://unba.org.ua/news/9973-obmezhennya-ta-ponovlennya-diezdatnosti-naau-> (дата звернення: 13.09.2025).
6. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 15.09.2025 у справі № 727/5306/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130793152> (дата звернення: 13.09.2025).
7. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 21.08.2024 у справі № 201/1531/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121222017> (дата звернення: 13.09.2025).
8. Волкова Н. В. Процесуальні особливості розгляду справ щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною (окремі аспекти). *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. № 56. С. 124–132.
9. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 30.11.2023 у справі № 569/4466/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115409101> (дата звернення: 13.09.2025).
10. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII: станом на 27 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 13.09.2025).
11. Окрема думка Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 30.11.2023 у справі № 334/8625/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115376741> (дата звернення: 13.09.2025).
12. Судові справи про обмеження чи поновлення цивільної дієздатності розглядаються лише з адвокатом: навіщо. *Безоплатна правова допомога*. URL: <https://legalaids.gov.ua/statti/sudovi-spravy-pro-obmezhennya->

chy-ponovlennya-czyvilnoyi-diyezdatnosti-rozglyadayutsya-lyshe-z-advokatom-navishho/ (дата звернення: 13.09.2025).

13. Справа "Михайленко проти України" (Заява N 18389/03) : Рішення Європ. суду з прав людини від 15.05.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_465#Text (дата звернення: 13.09.2025).

14. “Маленька людина і високі суди”, або Як в Україні порушувались права недієздатних осіб. ZMINA. URL: https://zmina.info/columns/malenka_ljudina_i_visoki_sudi_abo_jiak_v_ukrajini_porushuvalis_prava_nedijezdatnih_osib/ (дата звернення: 13.09.2025).

15. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 5 жовт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 13.09.2025).

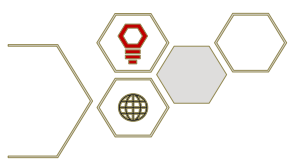
16. Проект Закону №7199. Електронний кабінет громадянина. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/39249> (дата звернення: 13.09.2025).

17. Хорошенко О. В. Окремі питання визнання особи недієздатною. *Право і суспільство*. 2024. № 5. С. 126–131.

18. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 13.09.2025).

19. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 13.09.2025).

20. Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 13.12.2006 . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 13.09.2025).

21. German Civil Code BGB. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/ (дата звернення: 13.09.2025).

22. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 № 1489-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text> (дата звернення: 13.09.2025).